

Könyvszemle

Berend T. Iván: Kisiklott történelem – Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században

Jelen könyv a szerzőnek a Közép- és Kelet-Európa 19-20. századi komplex történetét feldolgozó munkái sorában a megjelenés idejét tekintve a trilógia 3., a kronológia alapján az első része. A korábban megjelent két könyv a 20. század első, illetve második felét öleli fel.

A könyv címe alapján három kérdés fogalmazódik meg az olvasóban. Elsőként, mit ért a szerző a „kisiklott történelem” kifejezésen, másrészt mit takar a Közép- és Kelet-Európa fogalom, s végül a legkönnyebben megválaszolható és legismertebb: a hosszú 19. század kifejezés. Ez utóbbi Eric Hobsbawm nyomán közismert, Berend T. Iván Ránki Györggyel írt munkáiban régóta használja. A hosszú 19. század a 18–19. század végének kettős forradalmától – az angol ipari forradalom, valamint a francia polgári forradalom – az első világháborúig terjedő időszakot öleli fel.

A kettős forradalom Közép- és Kelet-Európa országainak történetét is alapvetően meghatározta. A 19. században erősödtek fel azok, a már korábban is jelentkező törekvések, amelyek Nyugat-Európa példájának követésére, a modernizáció megvalósítására, azok feltételeinek megteremtésére, vagyis a Nyugathoz történő felzárkózásra irányultak.

A könyv döntően ezekkel a kérdésekkel foglalkozik, sokrétűen és sokoldalúan. A monográfia a térség történetének előzménye-

ként összegezést ad Nyugat-, valamint Közép- és Kelet-Európa kora újkortól kezdődő időszakáról, azaz a 16-18. század gazdasági, társadalmi és politikai fejlődésének eltéréseiről is. Nyugat-Európában, mindenekelőtt Angliában és Hollandiában, gyors fejlődés következett be, míg az európai „perifériákon” stagnálás és viszonylagos hanyatlás figyelhető meg.

A 16-18. század a pangás időszaka, a felzárkózás illetve közelítés a hosszú 19. századra esik.

Ami a vizsgált térséget illeti, ez – miként a 20. századot tárgyaló másik két könyve is – a Németország és Oroszország közötti területre irányul, hozzátéve, hogy a „Közép- és Kelet-Európa régió elnevezés természetesen absztrakció, hasonlóan az ‚Európa’, az ‚északi államok’, a ‚mediterrán Európa’ és a ‚Közél-Kelet’ fogalmakhoz”.

A régióon belüli jelentős fejlődésbeli különbségekre a monográfia szinte minden egyes vizsgálati szempontnál utal, s azokat messzemenően figyelembe veszi. Közép- és Kelet-Európa legalább két zónára bontható: a közép-európai, illetve az orosz és balkáni területre. A nyugati zónára (Lengyelország, a balti államok, Csehország, Magyarország és Horvátország) erős hatást gyakorolt a Nyugat, míg a keleti zóna (Oroszország és a Balkán) nagyon hosszú időn át elszigetelt maradt a Nyugattól, „megőrizve a magántulajdon hiányát, és fenntartva a közösségi rendszert a jelenkor korai időszakáig, vagy még tovább”.

Melyek azok a közös vonások, amelyek indokolják – a számos különbség ellenére is – az egységes régióként való minősítést?

Mindenekelőtt a feudális viszonyok már említett megmerevedése, a városfejlődés stagnálása. Valamennyi e térségbe tartozó országra érvényes a nemzeti függetlenség hiánya, a többnemzetiségűség, a kevert népesség. Az összes közép-kelet-európai ország az újkor kezdetének századaiban „elvesztette független államiságát, és beolvadt a hatalmas, jobbára despotikus soknemzetiségű birodalmakba. A 18. század végén az egész térség három konzervatív birodalomhoz tartozott: a törökhöz, az oroszhoz és a Habsburg-hoz”.

A 19. század története a térség országai-ban a nemzeti függetlenségért, a polgári átalakulásért, a Nyugathoz való felzárkózás megvalósításáért folytatott küzdelmek története.

Ehhez mindenekelőtt a nemzeti identitásuk megerősítésére, nemegy esetben kialakítására volt szükség, amiben kiemelkedő szerepe volt a romantikának. Isaiah Berlin a romantikát „a kor két nagy forradalmával állította egy sorba, kijelentve, hogy jelentősége és tartós következményei nem voltak kevésbé meghatározóak”.

E soknemzetiségű országokban a nemzetállamok megerősítéséért folytatott küzdelemben kiemelkedő jelentőségű volt a nemzeti nyelv megeremtése, az addig elkülönült hivatali és köznyelvvvel szemben. Ez az időszak a nemzeti irodalom, zene és művészet születésének ideje is. A nemzeti tudat erősítésében fontos szerepük volt a kulturális intézményeknek (színházak, múzeumok, könyvtárak), valamint a sajtónak, kávéházaknak, stb.

E röviden jelzett – a könyvben azonban részletesen tárgyalt – tényezők élesztették a függetlenségi törekvéseket, amelyek felkelésekhez vezettek (Lengyelország, Magyarország, a balkáni országok függetlenségi harcai). Ezzel egyidejűleg fellángoltak a soknemzetiségű országok nemzetiségeinek önállósodási törekvései. Velük párhuzamo-

san a korábban pozitív „nacionalizmus 1848-ban és a 19. század második felében... fokozatosan társadalmilag konzervatívvá, kirekesztővé vált”, nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem 1848 folyamán egész Európában – mutat rá a szerző. E témakör lezárásaként megállapítja: e térség országainak 19. századi felkelései, forradalmi révén, bár ezek zömét leverték, kompromisszumokkal sikerült az autonómia elemeit elnyerni, nyugati stílusú jog- és intézményrendszereket meghonosítani, amelyek azonban csak részben és egy évszázados késéssel valósultak igazán meg.

A 19. század második felében, nem kis mértékben a nyugati országok iparosításának hatásaként is, jelentős gazdasági fejlődés következett be a térségben. E tekintetben azonban az egyes országok között nagy különbségek voltak, amit a monográfia alapos részletességgel tárgyal.

A gazdaság fejlettségének szintje rányomta bélyegét a társadalom szerkezetére is. A vezető nyugati országok nagypolgársága életmódjában, szokásaiban a történelmi arisztokráciát utánozta. „Míg az *ancien régime* maradványai a 19. század nagy részében Nyugat-Európában is tovább éltek, Közép- és Kelet-Európa egyenesen a régi társadalmak rezervátuma maradt” – mutat rá a szerző. Fennmaradtak a nemzeti elit pozíciói, az iparosodás lassú előrehaladása következtében megmaradt a parasztság túlsúlya és a munkásság alacsony aránya. A politikai hatalmat továbbra is a korábbi nemesség birtokolta. A polgárság és a modern középosztály számban is kicsi, a politikai hatalomban érdemleges szerepük nincs.

A balkáni országok társadalmának legfőbb sajátossága a nemzeti elit teljes hiánya, a vezető szerepet a katonai és a köztisztviselői osztály tagjai töltik be. A nagybirtok domináns szerepe és vele együtt gazdasági és politikai hatalma továbbra is fennmaradt (a cseh területen, Magyarországon, Horvát-

országban, Bosznia-Hercegovinában és Romániában). Ugyancsak részletesen tárgyalja a könyv a lengyel szlachta és a magyar dzsentrik helyzetét.

Kisebbségi szerepet játszik az új elit ábrázolása, ezen belül részletesebb a polgárság etnikai eredetének vizsgálata az egyes országokban, különös tekintettel a „zsidókérdésre”, s ezzel összefüggésben az antiszemitizmusra. A modernizáció jelentős változásokat eredményezett a családok életében is, ebben a keretben kerül sor a térség családi viszonyainak, bennük a nők helyzetének differenciált bemutatására.

A könyv fő mondanivalóját összegezõ megállapítások a politikai rendszert tárgyaló fejezetben olvashatók. Modern demokráciák csak a kontinens gazdag, iparosodott országaiban alakultak ki. Az elmaradott társadalmi, gazdasági viszonyok között élõ Közép- és Kelet-Európában a politikai elit és az értelmiség törekedett a nyugati példa követésére. A térség nemzeteinek fő célja a Nyugathoz való csatlakozás volt, és a törekvés számos vonásban érvényesült is, de a nem iparosodott független nemzetállamiságért küzdõ országok képtelenek voltak követni ezt az utat. „Mind az államok, mind kormányaik tradicionálisan autokratikusak voltak, és autokratikusak is maradtak, a törvények és a polgárjogok értelmezésében és gyakorlatában... a nacionalizmus áthatotta a politikát is, és a külpolitika vezérmotívuma lett.”

A 19. századon végigvonuló törekvések eredményeként megszületett függetlenség sem oltotta ki a nemzeti gyûlölködést – állapítja meg a szerzõ. „Paradox módon az autokratikus és elnyomó soknemzetiségû birodalmak ellen küzdõ elnyomott nemzetek, miután elnyerték szabadságukat, az általuk ismert egyetlen mintát követték, és hasonlóan autoriter, korrupt és bürokratikus államokat építettek ki.”

Jelentõs súlyt kap e fejezetben az expansionizmus tárgyalása, amit az egyes országok

nemzetiségeivel szembeni megnyilvánulások formáira is kiterjeszt a monográfia. E vonatkozásban elsõsorban a magyar kormányok nemzetiségi politikájának részletes tárgyalását és megállapításait kell kiemelni. A kormányok nacionalista politikájának keretében részletesen tárgyalja az egyes pártok, mozgalmak politikáját, különös tekintettel a század utolsó negyedében felerõsödött antiszemitizmusra. Többek között megállapítja: a politikai antiszemitizmus, amely „ekkoriban vert gyökeret Magyarországon... bár az ideológia és az érvek terén az elõkészítés megtörtént – nem vált a magyar nacionalizmus integráns részévé”.

Az itt tárgyalt kérdésekben összegezõdik az Elõszóban megfogalmazott megállapítás lényege, miszerint „ez az idõszak – vagyis a hosszú 19. század – ... Közép- és Kelet-Európában történelmi drámákat hozott magával: részben sikeres, részben kudarcot vallott politikai, társadalmi és gazdasági kísérleteket. A késõbbi felkelések, keserû gyûlölködések és az agresszív nacionalizmus magvait ezek alatt az évek alatt vetették el, amikor a térség történelme kisiklott.”

E kisiklott történelmi korszakként jellemzett évszázad képezi e térség két évszázados történetét feldolgozó trilógia elsõ részét. Az egyes kötetek címét tekintve, a *Kisiklott történelem* kevésbé tûnik adekvátnak, mint a második és harmadik köteté. E század ebben a térségben is a modernizáció, a felzárkózás megindulásának az idõszaka volt, még ha az egyes országokban jelentõs eltérésekkel valósult is meg. Kérdéses, hogy a szélsõséges nacionalista nézetek alapján, amelyek ugyancsak eltérõ intenzitással jelentkeztek az egyes országokban, lehet-e a térség egészére alkalmazni e fogalmat, hiszen szélsõséges etnikai és vallási nézetek és ellenségeskedések Európa e térségen kívüli országaiiban is megfigyelhetõk voltak.

Természetesen nem várható el, hogy a szerzõ az egyes vitatott kérdésekkel kapcsok

latos álláspontokat e kötet keretein belül ismertesse, még kevésbé, hogy azokkal polemizáljon. Ezek felsorolása még a magyar történelmi irodalmat tekintve is szinte egy újabb könyvet igényelne, nyilván hasonló a helyzet más országokra vonatkozóan is. Néhány esetben találkozunk ilyen utalásokkal, de indokolt lett volna ezek számát legalább lábjegyzet szintjén szaporítani (elkanyarodás, nemzeti kérdés, polgárosodás, asszimiláció, stb.).

Magyar kiadású könyvről lévén szó, ugyancsak indokoltnak tűnne a magyar történelemmel kapcsolatos részek tárgyalásá-

nál a hazai szerzők témakörbe vágó munkái közül többet említeni, ez most eléggé esetlegesnek tűnik.

Mindazok, akik Közép- és Kelet-Európa 19. századi történetét a maga komplexitásában kívánják megismerni, e könyvből rendszerezett, összefüggő ismeretekhez juthatnak. (*Berend T. Iván: Kisiklott történelem. Közép- és Kelet-Európa a hosszú 19. században. História könyvtár. Monográfiák. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2003. 277 p.*)

Szuhay Miklós

a történettudomány doktora

Papp Sándor: Biogeokémia – Körfolyamatok a természetben, Fagyöngy civilizáció

A tudományágak a 20. században elkülönülve saját útjukat járták. Ezzel párhuzamosan a tudományos kutatás meghatározó módszerévé a redukcionizmus vált, amelynek alapvető ismérve a probléma részekre bontása, a részfolyamatok egymástól független értelmezése. A redukcionista szemléletmód hatalmas eredményeket hozott, kialakultak a specialisták, akik a Természet jelenségeinek meglehetősen szűk területével foglalkoznak.

A Föld megismerése azonban egyre világosabbá tette, hogy bolygónk összefüggő rendszer, működését nem érthetjük meg, ha folyamatait elszigetelten kezeljük. Az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Föld „élettelen” és „élő” tartományai a bolygó története során állandó kölcsönhatásban fejlődtek: a geoszférák (léggör, hidroszféra, litoszféra, stb.) és a bioszféra közel sem függetlenek egymástól. A bolygó egységét legszembetűnőbben a Természet nagy anyagáramlása, a biogeokémiai körforgalom jeleníti meg, amely állandóan anyagot szállít egyik földi szférából a másikba. Ez az anyagáramlás teszi

lehetővé a földi életet, tartja egyensúlyban a légkör összetételét és ezen keresztül a legfontosabb környezeti elemegyüttest, az éghajlatot. A biogeokémiai kutatások azért kerültek az érdeklődés előterébe, mivel az emberi tevékenység akarva (például műtrágyázás) vagy akaratlanul (például szennyezőanyagok kibocsátása) megváltoztatja ezt a nagy anyagciklust.

A redukcionizmus módszerein alapuló tudományos világunkban nem okvetlenül sikertörténet, ha valaki, szakítva az eddigi hagyományokkal, megpróbál a földi környezet globális folyamataival foglalkozni. Hazai vonatkozásban Papp Sándor ezek közé az úttörők közé tartozik. Jó nevű szervesetlen kémikus múltjától bizonyos értelemben elszakadva, figyelmét egyre inkább a környezeti kémia felé fordította. Az „irányváltás” eredménye az első magyar nyelvű *Környezeti kémia* tankönyv lett, amely a német Rolf Kümmel társszerzőségével 1992-ben látott napvilágot. Papp Sándor és Rolf Kümmel kötete a hazai környezettudományi oktatás alapvető művévé vált. Nagymértékben elősegítette a témakör hazai alap- és egyetemi doktori szintű oktatását, elsősorban a Veszprémi Egyetemen, de más felsőoktatási intézményekben is. Részben az egyetemi oktatás gyakorlatában formálódott